

biblioteka ženeza

Gordana Đerić (ur.)

PAMĆENJE I NOSTALGIJA

Neki prostori, oblici, lica i naličja

Slika na koricama:
Giorgio de Chirico: *Mystery and Melancholy of a Street* (1914)

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
IP „Filip Višnjić“ a.d.
Beograd, 2009.

SADRŽAJ

GORDANA ĐERIĆ	
Sutra, danas, juče.	
Temporalnost društvenog pamćenja – sadašnja i buduća prošlost	7
STEF JANSEN	
<i>In memoriam</i> : Crveni pasoš.	
O svakodnevnoj geopolitici zatočenosti	11
VJERAN PAVLAKOVIĆ	
Crvene zvezde, crne košulje: simboli, komemoracije	
i sukobljene istorije Drugog svetskog rata u Hrvatskoj	43
VERONIKA BAJT	
Postkomunističko obnavljanje slovenačkog	
kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta	83
ĐORDE PAVIČEVIĆ	
Političko pamćenje: normalni slučaj i patologije	115
LEA DAVID	
Sećam se, dakle, postojim:	
identitet Srba kao refleksija kulture sećanja	139
GORDANA ĐERIĆ	
Znanje, pepeo i prah:	
uloga književne kritike u jugoslovenskom pamćenju	171
PREDRAG J. MARKOVIĆ	
„Emocionalna topografija sećanja“ jugonostalgije:	
primer <i>Leksikona YU mitologije</i>	201
KRISZTINA RÁCZ	
Trauma ili zabava?	
Sećanje na bombardovanje u diskursu Simpoziona	223
O autorima	249

**TRAUMA ILI ZABAVA?
SEĆANJE NA BOMBARDOVANJE U
DISKURSU SIMPOZIONA**

KRISZTINA RÁCZ

Bolje vas našla u Srbiji!

Sećanje na događaj koji se u široj javnosti smatra traumatičnim, kao što je bombardovanje nečije zemlje, ne očekujemo da se se desi u pozitivnom kontekstu. Ipak, vrativši se u Srbiju iz Mađarske juna 1999. godine, posle NATO bombardovanja, umesto priča o strahu i traumi koje sam očekivala, od svojih prijatelja i poznanika čula sam prisećanja na velike žurke koje sam na svoju nesreću propustila. Bila sam zbunjena slušajući da se ili ne govori ništa o tri meseca bombardovanja, ili da se priče o tom vremenu svode na prepričavanje vremena zabava, pijanki, druženja, lakih droga, izlazaka u kafane koje se, uprkos naredbi, nisu zatvarale za vreme policijskog časa..

Objektivna situacija u kojoj se Srbija nalazila proleća 1999. ista je za sve građane zemlje. Subjektivna interpretacija situacije, naravno, nije. Neki su u bombardovanju videli neprevadnu agresiju zemalja NATO pakta, neki nadu da se sruši Miloševićev režim. Međutim, između osuđivanja ili podrške vazdušnih napada nalazila se grupa ljudi, politički i ideološki jasno deklarisana, ali zbog svoje nesrpske nacionalne pripadnosti preduslovljena da bude zastupnik neke treće, nejasne, često nelogične i kontradiktorne perspektive, koja pak svojim diskursom uveliko doprinosi shvatanju kompleksnosti situacije i nijansama njenih tumačenja.

Moje istraživanje, dakle, bavi se načinom na koji je jedna grupa ljudi koja ne pripada većinskom narodu interpretirala kontekst bom-

bardovanja Srbije; preciznije, bavim se grupom intelektualaca tada mlade generacije mađarske nacionalnosti iz Vojvodine. Situacija za vreme bombardovanja bila je složena za pripadnike mađarske manjine po tome što je većina njih, slično kao za vreme rata sa Bosnom i Hrvatskom, osećala da se nalazi u središtu dešavanja u kojem nema sopstvenog interesa, i nema šta da dobije već samo da izgubi. Realna opasnost da dobiju vojni poziv i odu na Kosovo mnoge je naterala da počnu da se boje za sopstvenu bezbednost uoči srpske ksenofobije i rastućeg radikalnog nacionalizma. U isto vreme, osećali su se izdanima od zvanične politike svoje matične zemlje. Naime NATO letelice su koristile između ostalih i mađarski vazdušni prostor, jer je zemlja postala članica organizacije svega 12 dana pre početka vazdušnih napada, što je značilo da je Mađarska *de jure* bila u ratu sa Jugoslavijom. Sam mađarski javni diskurs, pak, bio je podeljen između onih koji su se zalagali za bombardovanje kao poslednju i/ili jedinu šansu međunarodne zajednice da prekine rast etničkih tenzija u Jugoslaviji, i onih koji su bili protiv vazdušnih napada baš zbog mađarske manjine u Vojvodini.

U ovoj situaciji su se nalazili mađarski intelektualci proleća 1999, autori časopisa Simpozion (Symposion). Jedinstvenost Simpoziona jeste u činjenici da su autori ovog prilično prestižnog časopisa štampanog na mađarskom jeziku koji izlazi u Novom Sadu i koji se bavi književnim, filozofskim i društvenim temama, kako sami smatraju, pomalo u središtu a pomalo van glavnog toga mađarske intelektualne scene u Vojvodini. U središtu – zbog obrazovanja i akademskih interesovanja urednika i saradnika časopisa, a izvan zbog svoje liberalne orijentacije koja se umnogome razlikuje od konzervativno-nacionalističkih shvatanja vodećih predstavnika vojvodanskih Mađara, kako političara, tako i akademika. Simpozion se zapravo može smatrati kontroverznim časopisom od njegovog osnivanja 1961. godine, a uredništvo 1999. godine, treća generacija autora, sama je po sebi bila žigosana kao liberalna i antinacionalistička zbog finansiranja od strane Soroševe fondacije i svojih veza sa liberalnim krugovima i u Mađarskoj i u Srbiji. Uredništvo je bilo izloženo negativnoj diskriminaciji i napadima ne samo srpskih medija, nego, i to čak češće, mađarske intelektualne elite (Szerbhorváth, 2005). S druge strane, za vreme državnog socijalizma u Mađarskoj mnogi au-

tori sa druge strane granice objavljivali su upravo u ovom časopisu, a održali su se i dobri odnosi između mnogih mađarskih pisaca, novinara i članova uredništva Simpoziona. Ova pozicija autora Simpoziona ključna je u razumevanju njihovog tumačenja i reakcija na situaciju nastalu za vreme bombardovanja.

Izdanje Simpoziona 1999/0024-25 sadrži stotinak imejlava koje su autori i njihovi prijatelji iz zemlje i inostranstva pisali jedni drugima za vreme bombardovanja. Očekivala sam da kroz njih, umesto priča o zabavama i druženju, konačno razumem reakcije, osećanja i misli onih koji su bombardovanje preživeli. Na moje iznenađenje, i ova pisma su pripovedala o sličnim doživljajima, ali ipak su uspela i da ukažu na neke pojave koje su bile neprimetne na prvi pogled: usmeni i pismeni narativni i preživljavanje bombardovanja kroz diskurs zabave, druženja i tri-vijalne svakodnevne aktivnosti zapravo su transformacija potencijalno traumatičnog događaja u prihvatljive obrasce. Kroz taj proces normalizacije ujedno se stvara zajednica sećanja čiji članovi dele način na koji se odnose ka traumatičnom doživljaju i koja pomaže njenoj normalizaciji. A samo sećanje na vreme bombardovanja postaje kolektivno sećanje do koga se može dopreti baš kroz narative o tom događaju, kao što su i imejlavi autora Simpoziona.

Napred rečeno sadrži i glavno pitanje istraživanja, a to je pitanje načina na koji se uspostavlja zajednica sećanja i na koji se konstruiše diskurs specifičan za ovu grupu. Njega ću istraživati kroz šablone koje sam uspostavila na osnovu diskurs analize imejlava objavljenih u izdanju časopisa broj 1999/0024-25, kao i na osnovu analize transkriptata intervjuva koje sam obavila sa 12 autora ovih imejlava, to jest sa pripadnicima grupe koju ću u analitičke svrhe konceptualizovati kao zajednicu sećanja. Zatim ću objasniti ovaj koncept i izneti svoje argumente zašto se ova grupa može smatrati zajednicom sećanja. U poslednjem delu ću se baviti funkcijom zajednice i njenog specifičnog diskursa, iznevši argumente u prilog tezi o normalizaciji potencijano traumatičnog događaja. Oslanjaću se na literaturu iz tri oblasti: literaturu iz oblasti kolektivnog pamćenja i konstruisanja zajednica sećanja, zatim diskurs analizu i analizu narativa, kao i na literaturu iz domena trauma, pogotovo proživljavanja ratnih stanja. Najbitniji korpus teorijske osnove mog istra-

živanja predstavlja onaj prvi, tekstovi o sećanju. Kako se Moris Albvaš može smatrati osnivačem istraživanja društvenog pamćenja, baviću se njegovom već problematizovanom tvrdnjom o ljudskom sećanju koje po njemu može postojati, stvarati se i prenositi samo u okviru društvene zajednice i u procesu socijalizacije (Halbwachs, 1992). Savremeni istraživači grupnog pamćenja, međutim, kritikuju upravo prenatlaženost uloge zajednice kod Albvaša, koji po njima ne daje objašnjenje kako od skupa individualnih sećanja nastaje kolektivno sećanje (Gedi i Elam, 1996; Kansteiner 2000; Kirmayer 1996; Olick 1999), tvrdeći da u njegovoj teoriji pojedinac ima veoma redukovanu i pasivnu ulogu u stvaranju sopstvenih sećanja (Hutton, 1993; Gedi i Elam, 1996). Upravo iz ovih razloga, u svom istraživanju ću nastojati da objasnim stvaranje kolektivnog pamćenja i zajednice sećanja kao dinamičnog procesa u kojem individua ima funkciju u kreiranju i tumačenju prošlosti. Istraživanja koja se bave narativima ističu, pak, njihovu funkciju u oblikovanju i organizovanju iskustava iz prošlosti (Cappelletto, 2003; Hutton, 1993; Kirmayer, 1996; Skultans 1998), a sam Albvaš ističe jezičke konvencije kao glavne okvire stvaranja kolektivnog sećanja (Halbwachs, 1992). Stoga tvrdim da narativni šabloni koji se mogu pronaći u imejlovima i oni nastali u toku intervjua pomažu da se pojedinačne priče strukturiraju u zajednički diskurs putem interakcije (Goffman, 1982) i razmene narativa. Glavna funkcija narativa, inkorporacija (neprihvatačene) traume u postojeće kulturne šeme (Caruth, 1995; Gedi i Elam, 1996) moguća je zato što pojedinci i zajednice često nastoje da transformišu traume u kulturne narative koje postaju integralni deo njihovog društvenog identiteta (Robben i Suarez, 2000). Takođe je ključno napomenuti da bitnu ulogu u stvaranju zajednice nema sama trauma, već njeno tumačenje (Irwin-Zarecka, 1994).

Elektronska ratna pošta

Ovi imejlovi se na žanrovskom, stilskom i jezičkom nivou veoma razlikuju jedan od drugog. Takođe, neki su pisani is perspektive posmatrača (uglavnom su se ti autori u vreme bombardovanja nalazili u Mađarskoj, bilo kao izbeglice, doseljenici, studenti koji su poreklom

iz Vojvodine, ili su prijatelji autora Simpoziona iz Mađarske), dok su neki svojevrtni memoari svedoka. Neki su upućeni samo jednoj osobi i veoma su lične prirode, drugi su kružni imejlovi koji izveštavaju niz prijatelja o situaciji i atmosferi, i samim tim su javnog karaktera. Međutim, nasuprot svim tim različitostima, izvesni, izrazito zanimljivi šabloni naracije postoje u tim pismima, ne samo zbog svog poetskog i književnog značaja, već i zato što mogu da posluže kao osnove za analizu i razumevanje mehanizma za preživljavanje. Očuvanju ličnog integriteta, čini se, najviše je doprinelo osećanje povezanosti, postojanje neke vrste kolektivne interpretacije dešavanja i samim tim deljenje određenog zajedničkog diskursa.

Izbor prevedenih imejlava koji sledi ne može se nazvati reprezentativnim u naučnom smislu te reči, ali na specifičan način oslikava atmosferu i glavnu tematiku ukupno preko stotinu imejlava objavljenih u broju 1999/0024-25.

From: somebody@word.com

To: somebody@word.com

Wed, 23 Mar 1999 12:19:47

Spremio sam sobu, najzad je opet red.

Malopre mi se bez ikakvog razloga polomila lampa. Stajala je tu na stolu, gledao sam kroz prozor, a lampa se iz čista mira polomila.

Napolju je tišina, samo ptice zveckaju.

Sinoć mi je otac dobio napad paranoje prvog stepena. Između Marija-Terezijapolis i Topolovca ne može da se pređe korito, reče preko telefona. To je, blokiran je put između Subotice i Bačke Topole?, pitam. Uh, reče, pazi šta govoriš.

Sve sam sredio za danas, još je samo ostalo žiriranje pesničkog konkursa, sad ću dakle da sednem i da čitam poeziju do uveče.

Jedna-dve cigarete, i nabavićemo i neki viski, pa ćemo ga pijuckati.

Uveče ćemo možda i čevape jesti.

Vrata su otvorena, svako može da uđe.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Wed Mar 24 17:39:05 1999

J. danas puni 18, pokloniću mu knjigu, jer meni niko ne poklanja knjige (... dobro da nisam ovo odmah poslala, jer moram da dodam da ima nekoliko izuzetaka, koji su jako retki, i ja ih baš zato jako cenim...).

Postupaj sa drugima tako kao što bi voleo da se s tobom postupa. Prolećni vetar šapuće u uši, društvo ubija, nazad u prirodu. Markes me je sasvim zarobio, da, to je tipično za moju generaciju. Reči su mi previše hladne. Završiću...

B.

+ Izrečene misli:

Ja sam tako zbunjena. Ne znam stvarno da li mogu tebi da pišem o ovim stvarima, jer znam da je strašna situacija u vašoj zemlji, i sigurno imaš puno problema, ja ne znam kako se ponaša u takvim situacijama, mislim da se jako boji...

A ti si rekao (ja nisam verovala, mada bih želela), da se ničega ne bojiš.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Wed Mar 24 07:49:26 1999

Ahoj, ahoj!

Šta je, usrali smo se? Ne brini! I moj komšija Ljubiša je zamračio prozore! Pravi patriota! Malo književnosti: Ja sam već video NATO AVION! Pratio sam P. kući kad je preleteo iznad nas. P. je rekla da nije ni sigurno da je to NATO avion, pošto je hućao, al sam joj ja rekao da su žene totalni idioti za tehniku, jer to nije hućanje nego turbulencija. Video sam u JAG-u, i od tada znam da je to to. Inače bi mi bilo jako drago da jedna bomba padne i ovde, priča se da jedna košta milion dolara.

Ajd ćao.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Mon Mar 29 23:54:26 1999

Dakle, danas sam svratio do pijace, šank radi punom parom. Malo sam se i napio jer sam dobio neki avans. Pelinkovac sa Mađaricom samo tebe čeka, sa etikete Rozalija Sabo zavodnički maše. V. je mamuran već nekoliko dana jer je s obzirnom na situaciju prekinuo zabetoniranje svog novog romana. Umesto toga betonira na onaj drugi način. „Ništa ne može da nas iznenadi“, rekao je neki mudrac, a mi se držimo toga. Ni ti ne očajavaj. Ali najavi se ako dolaziš, da podnesem zahtev za sledeći avans.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Wed Apr 07 00:31:06 1999

Ovo pismo već samo tebi pišem.

Videla si da me je opet savladala paranoja, opet sam počeo da pišem cirkularne mejlove, ali ovog puta sam uspeo da se zaustavim u roku od deset dana. (Ponovo čitam pismo: greške nisu važne) Ponoć je, neobično vreme za ovdašnje noći, neobično i rano, ali već sam se vratio kući. Bili smo na sledećim mestima: Pendel – Marča – Penedel – Fruška gora – Lord – Park kafana. Vreme se pomerilo. Jutros oko pola osam – inače u šest sam već budan – zazvonio je telefon, linija je bila tako loša da ništa nisam čuo. Ne znam ko je bio.

Preko dana sam se čuo sa vajdmađ¹ prijateljima, kreštao im je glas, nisam se navikao.

Popodne sam počeo da čitam i zaspao po običaju: svakakvi snovi. Letnja kupanja, gandža, žurke, društvo, fanta. Probudilo me je zvonjenje telefona. Zaspao sam čitajući roman *Amerika, Amerika*, opet zamršeni snovi.

1. *Vajdmađ* – izraz dolazi is spajanja dve reči: vajdasági magyar, u prevodu Mađar iz Vojvodine. Uveo ga je u diskurs Đerd Serbhorvat, a vrlo brzo se proširila i u rečnik celog *Symposiona*.

Bio je K. Linija je bila čista, kao da zove iz susedne ulice. Takav je bio i razgovor. Šta ima novo, kad ćemo na pivo. Nebitne, ali nekad tako važne teme.

Ja ću preživeti ovaj rat. Preživewu, jer ne postoji ništa važnije nego da opet budemo zajedno. Romantičan sam, sentimentaln, ali to se oduvek znalo o meni.

Ne piši.

Dobro smo.

From: somebody@word.com

To: somebody@word.com

Fri Apr 09 10:56:18 1999

Tako sam se najeo za ručak da je to prosto neverovatno. Pa sam spavao do pola šest, pa sam išao na engleski. Učim jezik agresora. Fuj. U gradu se video sa L.-om i još jednim likom što ga poznajem. Popio jednu s njima. Pričali o stvarima kao što su „Šta misliš kako će se ovo završiti?“, „Uff, nema tu nikakvih perspektiva“, „Jel zajebava još Šomodi na višoj školi?“, „Zašto se još ne čuju sirene, prošlo je već osam?“, „Jel teška viša?“ Buooooee, odgovorio sam im. Voleo bih da vam napišem nešto što nema veze s ratom. Aha, sad sam primetio da imam 300 pisama u inboksu. Toliko pisama sam dobio 1999. I nije tako puno ako raspodeliš.

From: somebody@word.com

To: somebody@word.com

Mon Apr 12 18:26:15 1999

Imam vremena, napokon mogu da ti odgovorim na pismo. U međuvremenu se sve promenilo: neću o tome.

Šta će biti, moglo je da se nasluti; da će ovoliko da traje, niko nije ni pretpostavljao.

A ja sam ostao tu: pluta mi krov nad glavom, tresu se prozori.

Ne gledam vesti: ni pola toga nije tačno, to jest ni pola toga ne prenose.

To šta je ovde, naravno da ne može da se opiše, ne samo zato što sad već i zakonski mogu da kontrolišu pisma, nego ni zato što je neopisivo.

Ako čovek treba da spasava život, na svašta se nauči.

Ali neću da se žalim.

Jako mnogo izlazim, mada polako nemam ni za cigare: jedan moj prijatelj iz Pančeva (Pančevo bombarduju skoro svaki dan) skinuo se sa heroina tako što više nije mogao da se nabavi u gradu.

Ali radije neću o ovome da pričam.

Naučio sam da ne zebem noću go u bašti, naučio sam i ja da spavam bez odeće, naučio sam da volim spanać, grašak, čušpajz od pasulja, još malo pa ćemo i mačke da ispečemo.

Naravno, zezam se samo.

Već su mi nekoliko drugova odveli u vojsku, tako da je bolje da ćutim, gledam ispred sebe sam u kafani.

Prebrajam svoje ratne gubitke.

Nevidljiv postojim u gradu.

Eto.

Cvrkutanje ptica u parku, tišina svuda.

Ljudi koji sve manje pričaju.

Ni ja se ne uzdam više u reči.

Nažalost ne umem da sviram.

From: somebody@word.com

To: somebody@word.com

Sat Apr 17 11:29:19 1999

Malopre je preleteo iznad nas 22. NATO avion, uvek zaspim na taj zvuk. I ujutru se budim na duboko lupanje, i baš zato mi se srce cepa kad pomislim šta sve moraš da čuješ, gledaš i osećaš. Ja sad nemam previše reči jer ne znam kako da reagujem na ovaj novi osećaj, na ratnu strepnju.

I sad drhtim kad pomislim na to...

Svira Radiohead, Creep.

Završavam. Kad budem imao malo više energije, slaću.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Sun Apr 18 14:33:34 1999

Pojeo sam slova.

Jedna linija, koja nikad neće postati krug, jer je priča beskonačna.

Mnogo toga ne razumem, svaki čovek priča drugim jezikom.

Neko samo pogledom.

Sve više boli kad me neko pogleda u oči.

Sve više volim da ćutim.

I to je kraj.

Oдох da popušim jedan jaki davidof.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Thu Apr 22 11:20:00 1999

Par nedelja nije bilo procesora u kompu, zato sam bio prisiljen na ćutnju.

Ali vidim da zavodiš priličan broj devojaka u mislima ili u stvarnosti, to je možda jednom pesniku i sve jedno koliko je tanka linija koja razdvaja stvarnost i maštu, i da to što par stotina ljudi čita ili sluša u obliku novele, meni ne pišeš o takvim stavrima u pismima. A ni ja. Kao što se da videti, ovakvo pismo ne može da se iskamči čak ni u obliku nekakvog oproštajnog pisma, ne daj bože. (Počinjem da pišem u stilu Balzaka, već godinu i po živim samo na Balzakovim knjigama.) Mrzim ovaj rat. Ja možda nemem prava da se žalim, ali tu je i nama u mislima, u svakodnevici Novosadski most, i Subotica, koju toliko volim... Ja ne mogu da volim, ne mogu da se vezujem za tako nešto, voleti, bojati se samo vi imate prava, vi, preko kojih zbog čudne ljudske naravi ne prolazi baš sve ovako...

Hoćemo li još pisati? Možda. Ili ne? Preživeti, a onda proživeti. Zapanjujuće. Na kraju dvadesetog veka. A ostavljamo naslednike umesto sebe za ovo ili za sledeće stoleće.

From: somebody@word.com
To: somebody@word.com
Fri Apr 23 11:04:30 1999

Bio sam u Novom Sadu, ko se nije usrao sedi po klupama i pije pivo. Slušao sam koncert, pevač Love Huntersa je hodao tako da ga niko ne prepozna.

Jeo sam picu za sedam dinara, iz nostalgije sam seo u Srem, popio dva piva za sedam dinara.

Napio sam se kao stoka.

V. se trzao, vraća se u Bosnu, M. nije mogao da se prepozna, tako je ostario.

Dobio sam pasoš, u njemu slovenačka viza, to gledam.

U ponoć sam seo na bicikl i prešao u Topolu.

Utripovao sam da je smak sveta (Ne očekujte puno od smaka sveta – Stanislaw J. Lec, Aforyzmy. Fraszki, Krakow, Wydawnictwo literackie, 1977, „Mysli nieuczestane“), i da sam samo ja preživeo. Nije bilo teško: stigao sam za sat i petnaest minuta, lepo polako sam verglao u mraku, nisam se sreo ni sa jednim autom, ni sa jednim čovekom. Slušao sam tišinu. Bio je dobar trip, zabranu izlaska ne kontrolišu ni kerovi, jer je zabrana izlaska.

Šablonske priče

Analiza objavljenih imejlova i intervjui sa njihovim autorima dovele su me do dva glavna pitanja ovog istraživanja: kao prvo, šta povezuje ljude koji su se elektronski dopisivali za vreme bombardovanja, pogotovo što su učesnici u korespondenciji geografski raštrkani: pored onih u Srbiji koji su proživljavali svakodnevnicu vazdušnih napada, u interakciji su učestvovali i njihovi prijatelji iz Madarske – neki poreklom iz Srbije, neki ne. Drugo pitanje se odnosi na reprezentaciju traume, koju autori ne prihvataju u svojim imejlovima, a često i danas, nakon deset godina, tvrde da situaciju ne smatraju traumatičnom i da su se dobro zabavljali proleća 1999.

U analitičke svrhe problem se može šematizovati pretpostavkom da je grupa unutar Simpoziona i oko njega svojevrsna interakcija

između „insajdera“ i „autsajdera“, tj. između onih koji su proživljavali bombardovanje i onih koji nisu. Negde između ove dve grupe nalaze se oni koju su rodnom iz Srbije, ali su se za vreme bombardovanja zatekli u Mađarskoj. Iako formiraju koherentan diskurs sa čestim referencama na zajednička sećanja (zajednički prijatelji, bitni događaji kojima su zajedno prisustvovali), književne resurse (tekstovi koje su oni pisali ili koje su čitali), polu-stvarnu polu-fiktivnu zajedničku topografiju (redakcija časopisa u Novom Sadu, krčme u Malom Idošu koje su zajedno posećivali, itd.), postoje velike razlike u jezičkim frazama i registru ovih triju grupa. Autori Simpoziona osciliraju između korišćenja humora, ironije, narativa o druženju, zabavi, svakodnevnim rutinama i književnih metafora kojima se distanciraju od potencijalno traumatične realnosti (pokušavajući da je na neki način normalizuju) i veoma emotivnog i samosvesnog opisa rata koji se, po rečima Lasloa Biharija, jednog od retkih mađarskih novinara koji je posetio Srbiju za vreme bombardovanja i učestvovao u skadnevici kruga Simpozionovaca, „odvijao pored njih, i u njihovim glavama, a oni su ga posmatrali sa linije obale“. S druge strane diskurs „autsajdera“ sadrži mnogo direktnije aluzije na bombardovanje i eksplicitnije se bavi političkom i društvenom situacijom nego pisma „insajdera“, čineći to na suptilniji način, emotivno izražajnije i sa puno filozofskih opaski. Laslo Garaci, mađarski pisac, formuliše to na sledeći način: „Mejlovi koji su stizali iz Srbije bili su strašni, držali su se, ali su očigledno flipnuli, iako nisu spominjali situaciju u kojoj su se nalazili“, nasuprot rečima jednog od autora Simpoziona iz Srbije, koji tvrdi da su to bila „lepa vremena, jako lepa, i to će potvrditi svako ko ih je proživio“. Uprkos sasvim suprotnim viđenjima tadašnje situacije u Srbiji, i dan danas postoji zajednički način refleksije na ta vremena, na šta ukazuju zajednički jezički elementi, pomalo već ritualni načini komemoracije. Na primer, obilazak mesta koja su označavala ratnu topografiju, kao što su most u Malom Idošu sa kojeg se moglo videti bombardovanje Kule, kafane u kojima su ubijali vreme, prepričavanje događaja, ne samo svojih već i tuđih ličnih ratnih avantura, na neki mitski način, o tome kako je policija prisilila jednog od članova ekipe oko Simpoziona, koji je imao poteškoća sa izražavanjem na srpskom jeziku, da simultano prevodi čitav broj časopisa i slično. Interakcija između grupe unutar redakcije i

oko nje ne samo da je razgraničavala nego je istovremeno i spajala grupe „insajdera“, „autsajdera“, i „onih između“. Jedan pisac imejlova opisuje atmosferu prve noći bombardovanja i prepričava reakcije ljudi zaključujući: „ovaj narod je čudan“, izražavajući time da on/ona ne pripada tom narodu. Komentari poput ovoga pokazuju da se krug Simpozionovaca oseća jasno drugačije od ostalih građana, i to ne samo po nacionalnoj osnovi, nego i po ideološkoj i kulturnoj. Iako se ideološki poistovećuju sa određenim krugovima srpskih intelektualaca, sa kojima neki takođe razmenjuju pisma, mađarski jezik i kultura (najviše književnost) više ih spaja sa tim korpusom ali, u isto vreme, određeni vođovodansko-mađarski vokabular, specifičan diskurs, krug poznanstava i topografija ih odvaja i od mađarskih književnika. To je način nastajanja specifičnosti ove grupe, mahom književnika i mladih intelektualaca.

Trauma ratnog stanja nije direktno reprezentovana ni u imejlovima pisanim za vreme bombardovanja, niti u jeziku koji njihovi autori koriste sada, 2009. godine. Umesto narativa o ratu, traumatizovanosti, strahu i strepnji, imejlove karakterišu priče o druženju, izlascima, žurkama, svakodnevnim radnjama, nekoj posebnoj i samo za to vreme karakterističnoj percepciji vremena („kao da je vreme stalo“), prostora i zajednice onih koji su virtuelno komunicirali, ironičan stav prema društvenoj i političkoj stvarnosti i mešavina fikcije i stvarnosti. Svi ovi oblici naracije o bombardovanju, očigledno su služili da bi normalizovali realnost i učinili je (pre)življivom.

Trauma ili zabava? „Hajde da se smejemo tome“

Reč „trauma“ se uopšte ne pojavljuje u elektronskoj pošti, dok se u intervjuima često spominje, a čak i sada, 10 godina nakon bombardovanja, oni koji ga nisu doživeli lično manje oklevaju da koriste tu reč. Oni koji su pratili događaje iz Mađarske koriste reči kao što su „strah“, „stres“, „patnja“ (RA), „nezaštićenost“ (MA), „traumatično“ (BL), „konstantan strah od smrti“ (PZ), „horor“, „teror“, „brutalnost“ (GL), „beznađe“ (BP). Uglavnom ove reči imaju mnogo jaču, strašniju i agresivniju konotaciju nego reči koje koriste oni koji su doživeli bombardovanje, takozvani „insajderi“. Oni su više upotrebljavali, i dan danas to

čine, šaljive izraze u kontekstu vazdušnih napada, i izražavaju određenu dozu distance od tog događaja. Najtipičniji primer je reč „žurka“ koja se odnosi na bombardovanje, „seks-bombardovanje“ (MT) ili „festival“. U elektronskoj prepisci samo je dva puta spomenuta reč „strah“: jednom neko iz Mađarske pita svoje prijatelje iz Srbije da li se plaše (niko ne daje eksplicitan odgovor na pitanje), a samo jedan autor Simpoziona iz Srbije spominje strah i to opisujući generalnu atmosferu u Srbiji za vreme prvih dana bombardovanja kao „tupi rezignirani strah“. U razgovorima sa autorima imejlova skoro svako ko je u to vreme bio u Srbiji mi je rekao da su bili u strahu da će dobiti vojni poziv mnogo više nego od samog bombardovanja. Drugi razlog za strah, i to onih van granice Srbije, ali i za neke „insajdere“ bio je „da će se nacionalne manjine koristiti kao živi štit u Srbiji“ (PC).

Zabava je, međutim, česta i zajednička tema imejlova koji su pisani iz Srbije. Žurke, piće, marihuana, klubovi i kafići otvoreni i za vreme vazdušnih napada čine prilično veliki deo tematike, to jest aktivnosti autora imejlova, i zato se često i spominju. Mnogo mojih sagovornika izjavilo je da su to bila lepa vremena, i „da će to potvrditi svako ko je tada bio u Srbiji“ (LJ). U jednom od pisama stoji: „Neću dozvoliti Amerima da mi upropaste subotu večer“, u značenju da će izvući sve što se može iz situacije i pokušati da se bar zabavljaju u njoj. BL, jedini od mojih sagovornika koji je iz Mađarske, ali je za vreme bombardovanja posetio Srbiju, seća se skoro isključivo odlazaka na žurke sa svojim prijateljima iz Vojvodine, upoznavanja ljudi i druženja, a sećanja onih koji su tih dva i po meseca proveli u Srbiji su skoro isključivo povezana sa zabavom, koju BL vidi kao način da se kompenzuje strah i „ubije vreme“. BP takođe spominje da mu se činilo da je za vreme vazdušnih napada vladala „atmosfera očajničkih zabava“, dok VT na to gleda na pozitivniji način: „Rat menja sve, pokreću se i pozitivni procesi koji imaju aktivirajući efekat“. U jednom od imejlova neko piše: „I don't like the bombs but the bombs like us“² – ironične izjave poput ove su veoma česte u elektronskoj prepisci, mogu se naći skoro u svakoj od onih koje su slate

2. Aluzija na stihove i naslov pesme Merlina Mensona „I don't like the drugs but the drugs like me“ (Ne volim drogu, ali droga voli mene).

iz Srbije. Ako se spominje bombardovanje, to je skoro uvek na komičan način, iako su mnogi autori imejlova svesni da je to način da se zadrži iluzija normalnosti i da se distanciraju od situacije pretvarajući se da im se ništa specifično ne dešava – po rečima SG, „pokušao sam da držim distancu.“ Mnogi su čak i svesni toga „da ironija obmanjuje: iako se zna da iza neprepoznatljivog (maskiranog) lica bije jebeno veliko srce“, oni ovako potvrđuju funkciju ironije kao načina da se sakriju osećanja i strah. „Horor se osećao u obliku ironije a pisali su o književnosti umesto da se žale – nisu čak ni pisali o situaciji“ (GL).

Svakodnevne navike i aktivnosti: Pokušavam da nastavim svoj život bez pometnji

„Sva čuda traju tri dana, i polako se navikavam“, piše neko. „Polako se navikavamo“, „adrenalin ne skače više zbog straha, postao je rutina“. Ili: „iz podruma u sklonište, iz skloništa u podrum, i život ide dalje“. Fraza „polako se navikavam“ zapravo postaje opšte mesto cele prepiske. Neke od trivijalnih aktivnosti koje se spominju jesu spremanje kuće, rad u bašti, gledanje filmova, obroci. Piše se o vremenu i životnim situacijama koje nemaju veze sa bombardovanjem, kao što su raskid ljubavne veze – jedna autorka piše kako NATO nije ništa u poređenju sa emotivnim stanjem u kome se ona nalazi. I zaista, skoro svi opisuju kako provode svoje dane, retko se direktno osvrćući na rat koji se odvija oko njih: „pošto nemamo podrum, pokušavam da nastavim sa svojim životom bez pometnje“. MT tvrdi da su se posle prvih dana ustanovili običaji. BP govori o tome kako mu drugovi iz Srbije nisu pisali o bombardovanju, već o svakodnevnim aktivnostima da bi „stvorili iluziju normalnosti“ (PZ). Bližeći se 78. danu bombardovanja imejlovi o svakodnevnim rutinama onih u Srbiji počinju da „deluju zastrašujuće: držali su se, ali su očigledno flipnuli, iako ne spominju situaciju“ (GL). RA je takođe primetio začudnost imejlova iz Srbije: „čudni imejlovi odande; nisu mogli da vide sebe očima autsajdera“.

Dobar deo vremena onima u Srbiji oduzima praćenje televizijskih vesti i traganje za informacijama na internetu. Pogotovo u početku bombardovanja, mnogi imejlovi izveštavaju o stalnom praćenju

dogadaja iz različitih perspektiva. Pri kraju bombardovanja međutim većina spominje „predoziranje vestima“, i piše da ih više nije briga ni šta je bilo bombardovano, ni analiza potencijalnih daljih meta vazdušnih napada. Ipak, ne razmišljaju svi na ovaj način. PC i MG, na primer, nisu se „istrošili“ od ogromne količine vesti kojima su bili bombardovani, jer su se, kako pričaju, oboje spremali za poziv novinara i uvek su bili zainteresovani za tekuća dešavanja, kao deo njihovog (budućeg) zanimanja.

Pogled na tekuća dešavanja, međutim, nije nedvosmislena problematika. Politička afilijacija ovih mladih intelektualaca, pa i generalna ideologija Simpoziona, predisponirala ih je da budu na strani podrške NATO bombardovanja kao načina rušenja diktatorskog režima u zemlji u kojoj žive. Njihova situacija je posebna i ako se uzmu u obzir položaj mađarske nacionalne manjine u Srbiji i njeni pogledi na istorijske i političke činjenice, neretko različiti od dominantne perspektive većinskog naroda. U tom smislu krug mladih intelektualaca oko Simpoziona može se smatrati grupom sa alternativnom ideologijom i alternativnim sećanjem reprezentativnim za mađarsku manjinu u Srbiji. Skoro svi ispitanici iz kruga Simpozion prepričavaju svoj entuzijazam u vezi vazdušnih napada u prvim danima, i to je jasno vidljivo i u elektronskoj pošti. Međutim, posle prvih „kolateralnih šteta“ (MG koristi ovu bezličnu i distanciranu frazu u intervjuu za civilne žrtve) mnogi su se okrenuli protiv ideologije NATO zemalja, iako nisu stali na stranu ni srpske propagande. Za one u Srbiji, bilo da su se nalazili u Srbiji ili u inostranstvu, bilo je izuzetno teško zauzeti stranu u ovoj „šizofronoj situaciji“ (BP, RA). RA tvrdi „da je mrzeo i NATO i Miloševića“. Njegov stav deli i MA, koji dodaje da su mnogi, kao on, koji to nikad nisu bili, postali patriote. VG misli da je razlog za ovo bio u činjenici da je i propaganda NATO-a bila isto tako bez validiteta kao srpska, njegova strategija je bila isto tako apsurdna kao strategija srpske policije i vojske. Od onih koji su vreme bombardovaja proveli u Mađarskoj, samo MG i VT tvrde da su bili na strani Sjedinjenih Američkih Država i videli bombardovanje kao jedino moguće rešenje. Ostali, iako možda ne toliko eksplicitno kao MA koji tvrdi da je postao patriota, tražili su „objašnjenje za bombardovanje od svojih prijatelja Mađara“.

Zbog zatvaranja granica internet je postao najbitniji i skoro jedini kanal komunikacije. Problemi sa internetom, provajderima i serverima česta su tema elektronskog dopisivanja. Virtuelna komunikacija je zapravo bila karakteristična za ovu grupu već i pre bombardovanja. Kako BL iz Mađarske kaže, on je naučio način imejl komunikacije od svojih drugova iz Vojvodine, kao i način izražavanja spontanosti koja karakteriše ovu vrstu prepiske. Spontanost elektronske pošte je samosvesno sredstvo komunikacije korisnika interneta, jer dok klasično pismo pojačava svesnost, elektronska komunikacija stvara „drugu oralnost“ u kojoj elektronski mediji pojačavaju pismo, ali ujedno ga i transformišu kroz „samosvesno neformalni stil“ (Ong, 1982). To je stil karakterističan za prepisku Simpozionovaca, koji svojom samosvesnom neformalnošću daje sopstveni pečat ne samo pisanom diskursu, nego i načinu razmišljanja o doživljaju tog vremena.

Zajednica i vreme: „Kao da je vreme stalo“ (LJ)

Pored sastajanja sa prijateljima po kafanama, učestalost društvenih interakcija takođe se pojačala na ulicama – „kao da smo zaključani u pokvarenom liftu“ ili, nečijim drugim rečima, „kao da je [bombardovanje] povezalo ljude“ (BP). PZ veruje da je potreba za komunikacijom bila jača nego inače, a BL potvrđuje to preprečavajući kako su, kad je bio u poseti u Srbiji, „svi želeli da razgovaraju, svako je očekivao posetioce“. U nekim imejlovima se spominju razgovori sa strancima o vestima, o tome da li ima struje i vode, čak i pevanje na ulici zajedno sa nepoznatim ljudima. Takođe, više je komunikacije sa strancima o stvarima nevezanim za trenutnu situaciju. BL tvrdi da su mu prijatelji iz Srbije rekli da ako je i ikada postojalo neprijateljstvo između Srba i Mađara, ono je nestalo, kao i da su komšije različitih nacionalnosti pozivali jedan drugog na piće, znajući da im je to možda poslednja častica (BL-ova interpretacija). Ovo je potpuno suprotno očekivanjima „autsajedera“ čija je najveća briga bila mogućnost eskaliranja etničkih konflikata u Srbiji.

Bombardovanjem je uveden nov način merenja vremena. Ne samo da su se u gradovima organizovale dnevne aktivnosti prema tome kada je najmanje opasno izlaziti na ulice, nego čak i u manjim mestima koja

nisi bila potencijalne mete vazdušnih napada hronološko vreme i mere-
nje sati i minuta postalo je nevažno. Aktivnosti su strukturisane prema
tome da li je bilo struje i vode, a „normalno“, uobičajeno vreme kada
se određene stvari rade postalo je nebitno. „Svet se okrenuo naopačke,
i postalo je nevažno kada je neko nešto radio ili govorio“ (BL). Novi
kalendar je više pratio šablon dugačkih dana kad nije bilo mnogo toga
da se radi, i noći, kada su radile poluformalne kafane, kada su se prijatelji
sastajali, gledali svetla bombardovanja i kada su uzajamne veze bile
mnogo intenzivnije nego preko dana. PC na primer kaže da se zapravo i
slabo seća dana: noći su bile za pamćenje.

Pored novog načina merenja, rodio se i „novi sistem vrednosti“
(RA), jer su se „stvari života i smrti prilično reinterpretirale, struktura
njihovog vrednosnog sistema se promenila“ (PZ). VG misli da je razlog
zašto mnogi ovaj period vide kao lep u činjenici „da su se kordinate vre-
mena promenile“. BL prepričava utiske iz svoje posete Srbiji u vreme
bombardovanja na sledeći način: „Bili su svesni opasnosti, i hteli su da
žive život u njegovoj celosti“. Novi sistem vrednosti bio je više fokusiran
na sadašnjost i na prošlost nego na budućnost. Pošto su društveni do-
gđaji otelotvoreni u sećanju i očekivanjima društvenih aktera (Amin-
zade, 1992), od ključne je važnosti posmatranje ne samo kolektivnog
sećanja zajednice, nego i njene orijentacije prema budućnosti. Plani-
ranje je problematična tematika u elektronskoj prepisci. Samo jedan
autor spominje da planira da piše o bombardovanju u svojim kasnijim
pripovetkama. Skoro da uopšte nema dugoročnih planova, a ne jedan
autor se u imejlovima pita kakav će biti život posle bombardovanja: „Šta
ćemo da radimo i kako kad se sve ovo završi?“, „Kako se ponašati nakon
rata? Da li gledati u oči? Šta reći? Kakvu odeću nositi?“ pitaju se. S druge
strane, ima mnogo planiranja ponovnih susreta posle rata, zajedničkih
pijanki i sećanja. Jedan od autora piše o svom prijatelju koji ga je nazvao
iz Mađarske: „Bilo je kao da je zvao iz komšiluka, a i naš razgovor je bio
takav. Šta ima novo, kad ćemo popiti pivo zajedno“. Jedan drugi autor
misli, da kolikogod to odvratno zvučalo, rat je dobar izgovor za nemanje
planova, motivacije ili ambicija za budućnost: „Užasno je što će opet sve
biti normalno“. U stvari skoro svi koji su doživeli bombardovanje tvrde
da nisu bili u stanju da razmišljaju o budućnosti. Mnogi od njih su u to

vreme bili studenti, kao na primer PC, koji se seća kako je pokušavao da
uči za ispite ali nije mogao da se skoncentriše. Dok niko nije bio u stanju
da uči i da razmišlja o budućnosti, tvrdi LJ, to je bilo doba kada su svi
imali sve vreme sveta i mogli su da uživaju u aktivnostima za koje pre-
nisu imali vremena, kao što su vožnja biciklima, pećanje, ili prosto „ot-
padanje“ i gledanje svetla padajućih bombi sa nadvožnjaka – „izgledalo
je kao vatromet“.

Bez reči unutar i izvan: „Nem sam“

Imejlovi „autsajdera“ puni su brige, solidarnosti, pitanja kako su
im prijatelji u Srbiji, šta im treba, mogu li išta učiniti za njih: „Brinem
se za celo društvo“, „Drhtim od straha jer ne znam ništa o vama“, i dis-
tanciranja od mađarskih intelektualaca koji su podržavali NATO bom-
bardovanje. „Autsajderi“ osuđuju mađarske javne ličnosti koji se bave
komentarisanjem dešavanja u Srbiji jer misle da „normalni Mađari o
dešavanjima u Srbiji treba da razgovaraju sa ljudima u Srbiji i da prenesu
njihov stav o tome bez komentara“. Zajedničko je osećanje krivice što
njihova zemlja učestvuje u bombardovanju zemlje njihovih prijatelja.
Tipična rečenica u kojoj se ova osećanja reprezentuju jeste: „Idemo,
bombardujemo. Vas“. Takođe, mnogi koji nisu iz Srbije iskazuju svoju
brigu da će se Srbi osvetiti za NATO „agresiju“ na Mađarima „u konflik-
tu s kojim vi nemate ništa, ali ipak...“

Generalno, „ambivalentnost“ (GL) i osećanje da nema šta i nema
kako da se kaže provlači se kroz celo dopisivanje. Kao što jedan od „aut-
sajdera“ kaže – nije lako odlučiti „šta pisati a da ne zvuči ni patetično,
ni bezosećajno“. „Autsajderi“ su, i pored dobrih namera, osećali da ne
mogu ništa uraditi da bi pomogli, i da ne mogu suštinski razumeti ose-
ćanja i misli svojih prijatelja sa druge strane granice. BL oseća da je bilo
veliko razočaranje, pogotovo za sebe samog, što nije napisao dobar čla-
nak o tome šta je doživeo u Srbiji, jer se to nije moglo opisati rečima.
„Često osećam da su i ovi imejlovi uzaludni pokušaji“, piše neko iz Ma-
đarske, „jer vidiš očaj, ali ne možeš pomoći“ (BP). Primeri za nepostoja-
nje izraza ili načina komunikacije sa ljudima u Srbiji jesu rečenice poput
„vi znate bolje, ja ne smem ni da zamislim“, „ne znam kako se ponaša u

ovakvim situacijama, ja bih se sigurno plašila“, „naivna sam, nema sam, glupa sam“, „bilo bi glupo reći bilo šta“, „voleti, plašiti se, na to samo vi imate pravo“.

Autori u Srbiji takođe često osciliraju između svakodnevnog pisanja kružnih imejlova i potpune tišine danima, a pojedini su čak „zaneli za sve ovo vreme“ (BL). Neki referišu kako oni i njihovi prijatelji pričaju sve manje. Generalno im je mnogo teže da pišu o sebi nego o drugima. U mnogim imejlovima autori pišu o svojim prijateljima objektivnim tonom češće nego o sebi. Pored objektivnog izveštavanja o novostima to je i zamena za otkrivanje svojih osećanja i misli.

Književni obrasci i mašta: „I ovo je fikcija“

Pošto su većina autora imejlova pisci, novinari, studenti društvenih nauka, pisanje i čitanje su važne aktivnosti u svakodnevnom životu autora Simpoziona. Često spominju čitanje iz dosade jer „nije bilo ničeg drugog da se radi“. Lista pisaca čija dela čitanju govore dosta o situaciji i stanju u kome se nalaze: Markes, Borhes, Jene Rejte (P. Howard). Markesov i Borhesov magični realizam je zapravo prikladna analogija sa imejl-žanrom i nekim od pisanih dela autora Simpoziona: radnje njihovih pisama takođe kao da se odvijaju u „izmišljenj zajednici“ (Anderson, 1991) gde nema jasne granice između fikcije i stvarnosti. Nekolicina imejlova počinje stvarnim činjenicama, a završava se izmišljenim situacijama, bez označavanja granice između njih. Humor P. Hauarda takođe se lako može pomiriti sa vrstom poricanja distance između relanosti i fikcije. Pošto su događaji i aktivnosti retko pripovedani hronološki, vreme se često obeležava početkom i završetkom čitanja neke knjige.

Jedan od autora napisao je i neku vrstu kvazi-pesme sa aluzijama na Ginsbergov *Urlik*, pogotovo kada piše o pripadnicima svoje generacije. Jedan drugi opisuje svoju fascinaciju Markesom u svom imejlu, uz opasku „tipično za našu generaciju“. Ove reference i veze su samorazumljive uzevši u obzir generacijsku granicu i ideologiju kruga Simpozion. Posebno je to tačno ako se osvrnemo na tradiciju Simpoziona da privlači mlade intelektualce koji se protive ideologiji „predstavnik državnih kulturne politike“, uglavnom profesora sa odseka za mađarski

jezik i književnost Univerziteta u Novom Sadu, urednika mađarskog programa Radio Televizije Novi Sad (sada Radio Televizija Vojvodine) i izdavačke kuće Forum (SG). Ovo se čini prirodnim, jer generacija nije samo grupa ljudi iste biološke starosti, nego i iste strukturalne lokacije, određena skupom iskustava, znanja i načina delovanja (Manhajm 1952).

Izrazi koji upućuju na književnost i književne žanrove često se koriste za opisivanje atmosfere bombardovanja, što i nije iznenađujuće ako znamo zanimanja mnogih od autora pisama. I oni koji su doživeli bombardovanje i oni koji su ga zamišljali sa druge strane granice opisuju ga kao „nadrealno“, „kao san“ (GL), „nerealno“, „utopistično“ (RA). VG piše da se u to vreme činilo „kao da je sve vezano za bombardovanje“, dok drugi biraju određena književna dela sa kojima upoređuju sećanja na bombardovanje: Kamijeva *Kuga* ilustruje izolaciju u kojoj su se nalazili (MA), Bokačov *Dekameron* prenosi iste asocijacije na izolaciju i na beskonačno pričanje priča, „Kraj sveta“ Dežea Kostolanjija jasna je aluzija na atmosferu, ili avanturistički dečji roman Ištvana Feketea, koji tematizuje „avanturu, prirodu, šale, sa diktaturom koja se dešava u pozadini, ali koja nije najvažniji deo“ (LJ).

Učesnici elektronske komunikacije kazivali su da „za pesnika možda nije bitno koliko je tanka linija između stvarnosti i mašte.“ Mnogi imejlovi sadrže reference na partizanske filmove, a spominjanje iskustava Drugog svetskog rata oslikava osciliranje između stvarnih iskustava i fikcije, što je tipično za „insajdere“. VG eksplicitno izjavljuje da je „granica između stvarnosti i mašte bila mutna“, dodavši da se pita koliko je marihuana doprinela ovom osećanju. Mašta ima ključnu ulogu i za „autsajdere“, ne samo za VT-a koji je pokušao da nacrti mapu virtuelne stvarnosti svojih poznanika kroz njihove imejlove, nego i za BL-a koji je, pre nego što je otišao u Vojvodinu, imao skoro mitsku sliku regiona na osnovu čitanja autora odande kao što su Geza Čat i Oto Tolnai, i pozorišta plesa Jožefa Nađa, čije su predstve bile veoma slične njegovom iskustvu bombardovanja Srbije: „o životu, smrti i ludilu“.

Analiza internog diskursa grupacije oko Simpoziona upućuje me da je konceptualizujem kao „mnemoničku zajednicu“ (Olick i Robbins, 1998), to jest zajednicu sećanja, ne samo zato što se članovi grupe na isti način odnose prema određenom događaju u prošlosti, nego i zato što razmenjeni imejlovi formiraju zajedničke šablone kroz koje akteri pre-piske doživljavaju taj događaj i sećaju ga se. Zajednica sećanja pak nije statična, naprotiv. Obrasci naracije nastaju kroz interakciju, menjaju se i nestaju u procesu sećanja, ili tako što ih neki od učesnika diskursa ne prihvataju. Takođe, grupu oko Simpoziona možemo smatrati zajednicom sećanja zbog zajedničkih šema iz prošlosti, a ne samo iz vremena bombardovanja. To su mesta koja su posećivali zajedno, zajednički stvo-ren „mit“ o virtuelno postojećim selima i gradovima (inspiracija knji-ževnih dela mnogih od njih), zajednički prijatelji i poznanici, reference na književna dela koja su čitali, o kojima su diskutovali i koja su pisali. Kombinacija ovih elemenata doprinela je konstrukciji zajedničkog dis-kursa i zajedničkog kolektivnog sećanja, koje je zaživelo u svakodnevnim aktivnostima i stvorilo vezu između članova imejl zajednice, bez obzira na to da li su lično doživeli bombardovaje ili kroz prepisku sa svo-jim prijateljima. Simpozionovci, dakle, predstavljaju zajednicu sećanja ne samo u klasičnom, Albaševom smislu ovog pojma, prema kome ak-teri dele doživljaj na neki događaj i imaju zajedničke kulturološke okvire za njegovu interpretaciju, nego i na diskursivnom nivou, kroz zajednički „mit“ (Gedi i Elam, 1998) ili „kulturnu gramatiku“ (Skultans, 1998).

Normalizacija kao strategija

Na osnovu diskurs analize elektronske prepiske i intervjua s autori-ma imejlova može se zaključiti da je najbitnija funkcija krearinja zajed-ničkog diskursa i veze između učesnika korespondencije normalizacija traume putem naracije o njoj. Ovom strategijom trauma se integriše u kulturni identitet članova grupe (Roben i Suarez, 2000), odnosno u nji-hove svakodnevne navike i aktivnosti (Gedi i Elam, 1996). Interakcija između „insajdera“, „autsajdera“ i onih „između“ služila je kao pseudo-

konverzacija, koja se odvijala umesto komunikacije uživo, ali je imala istu funkciju kao i razgovor uživo: da izgradi zajednički doživljaj stvar-nosti u borbi protiv otuđenosti (Goffman, 1982), što je od ključne važ-nosti za sagledavanje okoline i samoga sebe u traumatičnim situacijama. Ovaj zajednički način poimanja stvarnosti uključuje specifičnu percep-ciju vremena na koju utiču ne samo objektivni događaji (bombardo-vanje) nego i percepcija, namere i delovanja individue – jer sećanja na događaje ne zavise samo od toga koliko su vremenski trajali, nego i od subjektivnog doživljaja njihovog trajanja (Aminzade, 1992). Zato na-rativne šeme, tj. struktuiranje kolektivnog sećanja u priču ima funkciju da integriše traumatično iskustvo u formu koja ima svoje značenje, ali i da distancira pojedinca od tog događaja. Narativi, teorijski struktu-risane priče o koherentnoj sekvenci motivisanih postupaka, mogu da doprinesu konstrukciji objašnjenja zašto su se stvari desile tako kako jesu (Aminzade, 1992). Normalnost događaja stvara se zajedničkim narativnim strategijama izbegavanja da se prihvati trauma kao takva i popunjavanjem nastale tišine ironijom, humorom, narativima o svakod-nevnim navikama, književnim iskustvima, društvenim događajima itd. Sve ove narativne šeme jesu zamena za nepostojeći diskurs o traum-i, strahu i opasnosti. One stvaraju koherentnost i red u iskustvu koje se ne uklapa u postojeće kulturne šeme (Hutton, 1993). Pošto su ovi obras-ci zajednički i usvojeni od svih članova zajednice sećanja, oni postaju formativni u stvaranju kolektivnog sećanja i zajedničkog diskursa. Zato narativi o događaju oblikuju njegovu videnje, a prisećanje na sam doga-đaj odvija se kroz „pejsaž sećanja“ (Kirmayer, 1996) u kome zajednica deluje i koji je za nju specifičan u smislu društvenog pozicioniranja i u kontekstu strategija za stvaranje zajedničkih kulturnih okvira sećanja.

U svom radu sam uz pomoć objedinjene literature iz oblasti ko-ektivnog pamćenja i zajednica sećanja, traume i narativnog sećanja istraživala slučaj grupe oko časopisa Simpozion. Karakteristična za tu grupu, a može se primeniti i na slučaj vojvođanskih Mađara, ili bar na njen takozvani liberalno-intelektualni deo, jeste intenzivna uzajamna interakcija, kao i interakcija sa istomišljenicima iz Mađarske u kolektiv-nom doživljaju traume bombardovanja, odnosno u odsustvu naracije o njoj. Moje prvo pitanje odnosilo se na način stvaranja svojevrstne zajed-

nice sećanja koja je karakteristična za grupu Simpozionovaca, i koja se, po Albaševoj interpretaciji može nazvati zajednicom sećanja. Međutim, pored povezanosti usled zajedničkog proživljavanja određenog događaja, moj zaključak je da se krug autora Simpoziona može tretirati kao zajednica sećanja na mnogo dinamičniji način. Oni su aktivni učesnici neprestanog stvaranja diskursa karakterističnog za grupu i nosioci reinterpretacije ovog diskursa kroz jezičke kodove, narative i kroz praksu svakodnevnice.

Kao drugo, postavila sam pitanje šta se nalazi umesto nedostajućih kulturnih okvira sećanja na bombardovanje Srbije u proleće 1999. i kako se neprihvaćena trauma reprezentuje u analiziranim imejlovima. U intervjuima sa njihovim autorima pitala sam takođe kakav je odnos prema sećanju na događaj. Moj zaključak je da umesto prihvatanja traume, članovi zajednice sećanja doživljavaju bombardovanje i sećaju se tog vremena kroz određene (zajedničke) diskursivne obrasce kao što su pretvaranje traume u šeme humora i ironije, specifičnu interpretaciju vremena, pojačanu interakciju i naraciju o zabavama, zamagljivanje granice između svakodnevnice realnosti i fantazije, stvarnosti i fikcije. Istražujući ove šeme, zaključila sam da je njihova glavna svrha upravo uklapanje traumatičnih događaja u već postojeće kulturne okvire, a time i njihova normalizacija.

Mnogo je pitanja koja ovo istraživanje povlači za sobom i na koja se u tekstu ne daju odgovori. Ipak verujem da istraživanje o sećanju članova Simpoziona na bombardovanje doprinosi razumevanju načina na koji narativi utiču na sećanje, pogotovo u situacijama u kojima ne postoje kulturne šeme u koje bi se doživljaji uklopili. Krenuvši od kritike da Albvaš i njegovi sledbenici ne daju objašnjenje kako od individualnih sećanja nastaje kolektivno sećanje, koje nije prosto njihov agregat, pokušala sam da objasnim proces interpretacije i konstante reinterpretacije sopstvenih narativa kroz koje se zajedničko sećanje stvara. Takođe, kao bitno iskrsava pitanje određenja granice između „zvanične“, najčešće državne, komemoracije i alternativnih sećanja. Ali takođe je bitno da se razume da ta granica nikad neće biti jednosmisljena. Slučaj korespondencije Simpozionovaca ukazuje na proces kojim individualna sećanja postaju kolektivna, kao i na procese nastajanja zajednice sećanja:

jedna od najčešćih kritika klasične škole kolektivnog sećanja, ovde već pomenuta, jeste da ona daje pasivnu ulogu individui u kreiranju ličnih sećanja (vidi Gedi i Elam, 1996; Kansteiner, 2002; Olick, 1999; Olick i Robbins, 1998). Ovaj slučaj ukazuje na suprotno, odnosno na proces aktivnog stvaranja zajedničkog sećanja. Društvena pozicija Simpoziona, pogotovo u odnosu na vojvođanske Mađare, generalno je problematika kojom bi studija duža od ove trebalo da se pozabavi. Bez želje da generalizujem, ovo istraživanje objašnjava samo jedan od mehanizma suočavanja sa traumom proživljenog bombardovanja, koji je karakterističan samo za jednu grupu. Uprkos tome smatram da je tema traume i kolektivnog sećanja zajednica u zemlji s prošlošću (i sadašnjošću koju Srbija ima i koja je u mnogo većoj meri zastupljena u istraživanjima kolektivnog sećanja na Drugi svetski rat i Holokaust) daleko važnija od istraživanja o suočavanju sa prošlim događajima i njihovim uticajima na sadašnjost, kako individue tako i društvene zajednice. Takođe bi bilo važno ispitivanje doživljaja i strategija konstruisanja kolektivnog zapamćivanja bombardovanja većinske, srpske zajednice, ili bar njene intelektualne elite, kako bi ovo istraživanje dobilo uporednu perspektivu.

Literatura

- Aminzade, Ronald, 1992. „Historical Sociology and Time.“ *Sociological Methods and Research* 20 : 456-480.
- Anderson, Benedict, 1991. *Imagines Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Cappelletto, Francesca, 2003. „Long-Term Memory of Extreme Events: From Autobiography to History“, *JRAI* 9: 241-260.
- Caruth, Cathy, 1995. „Recapturing the Past: Introduction“, pp. 151-157, in *Trauma: Explorations in Memory* edited by Caruth, C. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Gedi, Noa and Yigal Elam, 1996. „Collective Memory: What Is It?“ *History and Memory* 8 (1):30-50.
- Goffman, Erving, [1967] 1982. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-face Behavior*. New York: Pantheon.

- Chicago Press.
- Hutton, P. 1993. *Placing Memory in Contemporary Historiography: History as an Art of Memory*. Hannover and London : University Press of New England.
- Irwin-Zarecka, Iwona, 1994. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick : Transaction Publishers.
- Kansteiner, Wulf, 2002. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies.“ *History and Theory* 41:179-197.
- Kirmayer, Laurence J. 1996. „Landscapes of Memory: Trauma, Narrative and Dissociation.“ Pp 173-198 in *Tense past: cultural essays in trauma and memory* edited by Paul Antze and Michael Lambek. New York and London: Routledge.
- Olick, Jeffrey K. and Joyce Robbins, 1998. „Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices.“ *Annual Review of Sociology* 24: 105-140.
- Olick, Jeffrey, 1999. „Collective Memory: The Two Cultures.“ *Sociological Theory* 17(3): 333-348.
- Ong, Walter J., 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*. London: Routledge.
- Robben, Antonius C.G.M and Marcelo M. Suarez-Orozco, ed. 2000. *Cultures under Siege: Collective Violence and Trauma*. New York: Cambridge University Press.
- Skultans, Vielta, 1998. „Order in Narrative Experience.“ Pp 17-34 in *The testimony of five lives: narrative and memory in post-Soviet Latvia*. London, New York: Rutledge.
- Szerbhorváth, György, 2005. *Vajdasági lakoma: Az Új Symposion történetéről [Feast in Vojvodina: About the History of New Symposion]*. Budapest: Kalligram.

Veronika Bajt je istraživač na Mirovnom institutu u Ljubljani. Doktorirala je sociologiju na Univerzitetu u Bristolu (Velika Britanija), a kao predavač radila je na Univerzitetu u Ljubljani, Masarikovom Univerzitetu u Brnu (Češka) i Internacionalnom univerzitetskom Institutu za evropske studije u Italiji. Bavi se proučavanjem nacionalizma, etniciteta, ksenofobije i netolerancije, problemima migracija i posebno studijama konstrukcija nacionalnih identiteta.

Lea David je rođena u Beogradu 1976. Poslednjih deset godina živi u Izraelu, gde na Odseku za sociologiju i antropologiju Univerziteta Ben Gurion u Negevu radi doktorsku tezu. Bavi se kolektivnim sećanjem i narativima u Srbiji i Izraelu/Palestini.

Gordana Đerić je naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Doktorirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Vodila je više naučnih istraživanja i predavala na Katedri slavistike Karlovog Univerziteta u Pragu. Autor je knjiga i članaka u čijem su središtu identitetski diskursi, fenomeni stereotipa i mentalnog mapiranja, a brojne radove objavila je i na teme nacionalne mitologije, imagologije i kulturnog pamćenja.

Stef Jansen predaje socijalnu antropologiju na Univerzitetu u Mančesteru (Velika Britanija). Njegova etnografska istraživanja preispituju doživljaj "doma" u vezi sa nacijom, lokalnim mestom i postsocijalističkim transformacijama države u Srbiji, Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Autor je brojnih tekstova na pomenute teme, kao i knjige *Antinacionalizam* (Beograd, XX vek, 2005). Kourednik je zbornika *Struggles for Home* (Oxford, Berghahn, 2008).